

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של פרופ' ח"ז הירשברג
מהמחלקה לתולדות ישראל של אוניברסיטת בר-אילן
וראש המכון לחקר תולדות היהודים במזרח ותרבותם.

ב"ה

השנה הקשה שעברה עלינו החל מיום הכפורים תשל"ד,
נתנה את אותותיה בחיינו הפרטיים והציבוריים.
אולם על אף זאת עשיתי מאמצים רבים לסיים את
הדפסת החיבור, ולהגישו בסוף שנת הלימודים תשל"ד.

בהזדמנות זו הנני מודה למורי ורבי פרופ' ח"ז הירשברג,
שקרבני למחקר תולדות העם היהודי בארצות האיסלם, והוא
ססייע לי והנחה אותי בכתיבת חיבור זה. אני מאחל לו
שיאריך ימים ושימשיך להשפיע עלינו מחמתו וידיעותיו
במשך שנים רבות.

הנני חש חובה להזכיר גם את מורי פרופ' י"ז כהנא ז"ל,
מראשוני המורים במחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן,
שקרבני למחקר הספרות הרבנית.

מ.ו. תשרי תשל"ה

בימים האחרונים שלפני הגשת החיבור לאישורו הסופי,
נפטר מורי ורבי פרופ' ח"ז הירשברג ז"ל. חסרונו יהא
מורגש לכל חוקרי תולדות היהודים וחרבותם בארצות האיסלם.
עבודה זו שנכתבה ביזמתו, והוא שעודדני בכל שלבי
כתיבתה תהא מוקדשת לזכרו. יהא זכרו ברוך.

מ.ו. שבט תשל"ו

תוכן הענינים

=====

עמוד

I	תמצית החיבור בעברית	
	רשימת שמות המקומות השכיחים בעברית	
IV	ובלועזית	
וה	הקדמה	
1	תולדותיה של אלג'יריה (1830-1300)	מבוא :
12	הרציפות ההיסטורית של הישוב היהודי	
24	ייסוד העדות החדשות	
	מקורות פרנסתן וחייהן הכלכליים של הקהילות	
35	היהודיות	
46	ההנהגה החברתית חילונית של יהודי אלג'יריה	פרק ראשון :
68	בתי הדין והדיינים	פרק שני :
	א. החיים הדתיים והרוחניים	פרק שלישי :
93	חינוך ותלמוד תורה	
106	החכמים וההנהגה הרוחנית	
116	אמונות ודעות	
125	ספרים וחיבורים	
135	ב. תולדות החכמים במאות הט"ז והי"ז	פרק שלישי :
135	ר' שמעון בר צמח דוראן (השני)	
137	ר' משה ויוסף אצבי	
138	ר' אברהם אבן טוואה	
151	ר' צמח בן שמעון דוראן	
153	ר' משה בר יצחק משיש	
154	ר' שלמה דוראן	
157	ר' שלמה בן צמח דוראן	
163	ר' נתנאל קרשקש	
165	ר' שלמה צרור	
167	ר' סעדיה זוראפה	
170	ר' שלמה קרשקש	

עמוד

172	העיר אלג'יר כמרכז ומרכזים משניים לתורה	: פרק רביעי
174	קונסטנטיין	
180	בגאיה	
183	מוסתגאנים	
188	חלמסאן	
196	הזיקה בין קהילת אלג'יר לקהילות הקטנות והעדות המרוחקות	: פרק חמישי
	הקשרים בין קהילות היהודיות באלג'יריה לבין קהילות היהודיות שמחוצה לה	: פרק ששי
218	א. הקשרים עם קהילות מערבה לאלג'יריה	
218	ספרד	
224	מארוקו	
237	ב. הקשרים עם קהילות מזרחה לאלג'יריה	
238	תוניס	
239	מצרים	
242	ארץ ישראל	
257	איטליה	
258	אשכנז ופולניה	
260	ימי הירידה הרוחנית חברתית	: פרק שביעי
269	ר' יוסף בן אברהם ששפורטש תולדותיו ותשובותיו הישוב היהודי בהוניין	: נספח א
308	רשימת חיבוריהם של חכמי אלג'יריה	: נספח ב
313	ביבליוגרפיה (רשימת הקיצורים)	

I

החברה היהודית באלג'יריה בין השנים 1300-1830

=====

תמצית החיבור

הישובים היהודים באלג'יריה יסודם בישובים הוותיקים, שהיו קיימים מאות שנים לפני פרעות המורביטים (אלמוראביטון) והמיחדים (אלמווחידון), במאות ה-11 וה-12. פרעות אלו הביאו לירידתן ולשקיעתן של הקהילות, אולם למרות התלאות הצליחו העדות היהודיות לשמור על זהותן היהודית וחייהן הרוחניים והחברתיים, עד להתחדשותן של הקהילות, עם בוא הפליטים מספרד ומאירקה בעקבות פרעות שנת קנ"א (1391).

גל הפליטים מספרד ומאירקה, ובראשם החכמים הריב"ש והרשב"ץ, הביא להקמת קהילות חדשות בחלק מן הערים, שהיו נפרדות מקהילות התושבים הוותיקים, ובחלק אחר להקמת קהילות משותפות. שינויים אלו הביאו לפריחה וליצירת מרכז רוחני חדש ליהדות, שהשפעתו התפרשה על פני רוב ארצות הים התיכון.

הפרק הראשון של החיבור עוסק בהנהגה החברתית חילונית, שבקהילות הוותיקות היתה מבוססת על הזקן (השייך), שמונה על ידי השלטונות על יסוד מעמדו המשפחתי והחברתי. בואם של הפליטים הביא להנהגת יתר דמוקרטית בקהילות, בהתאם למה שהיה מקובל בקהילותיהם בספרד, ולמינויה של הנהגה נבחרת על ידי הציבור. בראשה של הנהגה החברתית עמד הנשיא, הנגיד או המוקאדם. תפקידיה היו מרובים ביותר, במיוחד בשל מיעוט חכמים ומורי הוראה שהיו חסרים בעיקר בקהילות הקטנות.

הפרק השני עוסק בבתי-הדין ובהרכבם. בתקופה הראשונה לבוא הגולים, התעורר הוויכוח בין הריב"ש לרשב"ץ בשאלת המינוי לדיינות על-ידי השלטונות שניתן לריב"ש. בתקופה זו מרבית בתי הדין בקהילות הגדולות היו מורכבים מדיינים יחידים מומחים. מיעוטם של הדיינים הביא להקמת בתי דין של דיינים, שנבררו על-ידי הקהילה ועסקו בעיקר בדיני ממונות. בתי הדין התכנסו בדרך כלל בבתי הכנסת ודנו בנוכחות הציבור. אמצעי הכפייה העיקרי שהיה בידי הדיינים והקהילה היה הנידוי או החרם, אולם מקורותינו מצביעים גם על קיום ענשים אחרים כמלקות ומיתה, שהוטלו במקרים קיצוניים. כאשר

II

היה צורך בכך נעזרו בתי הדין בשלטונות לכפיית דינם על המסרבים להישמע למרותם.

הפרק השלישי עוסק בחיים הרוחניים והדתיים, המתבססים בראש ובראשונה על חינוך הילדים בבתי ספר ותלמוד תורה על ידי מורים ומלמדים, שעסקו גם בתפקידים דתיים נוספים בקהילה.

תלמידים בוגרים יותר למדו בישיבות, שהיו קיימות באלג'יר ובקהילות הגדולות. הישיבה החשובה ביותר הייתה בעיר אלג'יר, ותלמידיה יצאו להורות תורה בקהילות הקטנות והמרוחקות. גם הציבור הרחב למד תורה בבתי הכנסת, ובמיוחד באמצעות הדרשה לה הקשיבו רבים, במיוחד בשבתות ובמועדים. הזרמים הרוחניים המרכזיים בעולם היהודי בימי הביניים – הפילוסופיה והקבלה, היתה להם השפעה על החכמים באלג'יריה, אם כי עמדתם כלפי הזרמים הללו איננה אחידה. ניתן לאמר, שככל שעבר זמן רב יותר מן היציאה מספרד, כך התרחקו החכמים מן השכלתנות והפילוסופיה והתקרבו יותר אל הקבלה והמיסטיקה.

היצירה הרוחנית של יהודי אלג'יריה היתה רבה, ועסקה בכל תחומי הדת והתרבות היהודיים: פסקים ותשובות בהלכה, פרשנות למקרא ומפרשיו, דרשנות, פילוסופיה, קבלה ופיוט.

חלק שני של פרק זה עוסק בתולדות חכמי המאה ה"ז והי"ז. בשל מיעוט המקורות שבדפוס, תקופה זו הינה תקופה עלומה בתולדות יהודי אלג'יריה. חלק זה של הפרק מתאר את תולדות חכמי תקופה זו לפי סדר כרונולוגי. על ידי כך ניתנת לראשונה תמונה רצופה של חכמי אלג'יריה במאה ה"ז והי"ז. מקום רב מוקדש בחלק זה לר' אברהם אבן טוואה, שדמותו וקשריו מתוארים על פי ספר "נפך" שבכתב-יד, הכולל מאה וחמישים תשובות ופיוטים. דמות שניה הזוכה למקום רב היא דמותו של ר' שלמה בן צמח דוראן, מחבר חלק מן התשובות ב"חוט המשולש" חלק א, אשר אגרותיו מצויות בקובץ אגרות בני משפחת קאנשינו, המצוי בכתב-יד בספריית בודליאנה.

הפרקים הרביעי עד לששי, עוסקים בקשרים הרוחניים שבין הקהילות היהודיות באלג'יריה ומחוצה לה לבין המרכז הרוחני באלג'יר, שלאחר חורבן המרכז בספרד בפרעות קנ"א (1391), הפך להיות אחד המרכזים הרוחניים החשובים ביותר בפזורה היהודית, ותפס למעשה את מקומו של המרכז הספרדי. מלבד המרכז

הרוחני באלג'יר היו קיימים מרכזים רוחניים משניים בקהילות הגדולות כגון: קונסטנטיין, בגאיה, מוסתגאנים, חלמסאן והוניין, בהן היו חכמים ומורי הוראה, שהשיבו לשאלות בני קהלם והישובים הסמוכים אליהם. בבעיות קשות יותר העבירו את השאלות אל חכמי אלג'יר. בנוסף להם הייתה קיימת שורה ארוכה של קהילות ועדות קטנות, אשר לא היו בהם חכמים ומורי הוראה, או כאלה שרמתם הייתה נמוכה ביותר. לפיכך הם נזקקו להדרכה מתמדת של חכמי אלג'יר בבעיות קטנות וגדולות.

שימעים של חכמי אלג'יר במאה ה"ו יצא אל מחוץ לגבולותיה, וקהילות ספרד, מרוקו, תוניסיה, טריפוליטניה ומצרים הריצו אליהם שאלות בהלכה. הקמת המרכזים החדשים באימפריה העות'מאנית לאחר גירוש ספרד, הפחיתה את השפעת המרכז באלג'יר על הארצות הללו, אולם עדיין המשיכו לשלוח פסקים לקבלת חוות-דעת של חכמי אלג'יר. מקום מיוחד בפרק זה תופסים הקשרים עם ארץ ישראל, העלייה לארץ-ישראל, קשרי האגרות והתרומות הרבות למען הישוב היהודי בארץ-ישראל. תיזוק הקשרים נעשה בעיקר על ידי השדרים מארץ ישראל, שנחבלו בספר פנים יפות באלג'יריה.

הפרק השביעי והאחרון עוסק בימי הירידה הרוחנית חברתית שסימניה מצויים כבר במאה הי"ז, ואחד מבטוייה היה עצמתה של השבתאות באלג'יריה. במאה הי"ח מביא המשבר ליציאת החכמים הבולטים מאלג'יריה, ולמעשי עוול ועוות-הדין על ידי הדיינים והמנהיגים החברתיים. המשבר הפנימי ולאחר מכן הכיבוש הצרפתי בשנת 1830, הביאו למעשה לסיומה של תקופה חשובה בתולדות יהודי אלג'יריה.

לחיבור שני נספחים - הראשון עוסק במרכז הרוחני בהוניין, דמותו של ר' יוסף ששפורטש וקשריו עם בני דורו. נספח זה מבוסס בעיקר על ספר חשובותיו של ר' יוסף ששפורטש המצוי עדיין בכתב יד, והנני עומד לפרסמו במהדורה מודפסת. נספח שני בא להמחיש את היקף היצירה הרוחנית של חכמי אלג'יריה, בתקופה בה עוסק החיבור. הנספח כולל רשימה של ששים וששה חיבורים וספרים בכל תחומי היצירה היהודית, שנחברו על ידי חכמי אלג'יריה שחלקם עדיין מצויים בכתב-יד.

לסיכום ניתן לאמר שהחיבור כולל חומר רב על החברה היהודית מהתחדשותה בעקבות פרעות קנ"א (1391) בספרד עד לראשית שקיעתה ערב הכיבוש הצרפתי בשנת 1830.

IV

* רשימת שמות המקומות השכיחים בעברית ובלועזית *

Tozeur	טוזור	Algiers	אלג'יר
Tripoli	טראבלוס (לוב)	Aragon	אראגון
Leghorn	ליוורנו	Bejaia	בגאיה
Lepanto	ליפאנטו		בון ראה עונאבא
Mahon	מאהון	Bou Saada	בוסעדא
Mazouna	מאזונה	Blida	בלידא
Majorca	מאיורקה	Biskra	בסכרא
Malaga	מאלקה	Barcelona	ברצלונה
Marseille	מארסיי	Breshk	ברשך
Médeá	מדיאה (אל-)	Genoa	גנואה
Madrid	מדריד	Djerba	ג'רבה
Mostaganem	מוסתגאנים	Granada	גרנדה
Mzab	מזאב	Djidjelli	דג'ידג'לי
Meknis	מכנאס	Dellys	דליס
Miliana	מליאנה	Honain	הונין
Melilla	מלילה	Ouarglan	וארגלאן
Mascara	מעסכר (אל-)	Oran	והראן
Mers el-Kebir	מרס אל-כביר	Valencia	ולנסיה
Ngoussi	נקאוץ	Venice	וננציה
Sijilmassa	סיג'ילמאסה	Velez	ולז
Sale	סלא	EL Hamma	חאמא (אל)

* הכתיב הלוועזי על פי שמות המקומות המופיעים באטלס אוקספורד.

V

Saragossa	סראגוסה
Sardinia	סרדיניה
Annaba	עונאבא
Palma	פאלמה
Fez	פאס
Padua	פדואה
Cagliari	קאגליירה
Constantine	קונסטנטיין
Istanbul	קושטא
Kalaa des Beni Abbes	קלעה אל עבאס
Gafsa	קפצה
Cherchel	שרשל
Taza	תאזה
Tafilalet	תאפילאלה
Touggourt	תוגורח
Touat	תואת
Tunis	תוניס
Tetouan	תטואן
Tlemsen	תלמסאן
Mazagran	חמזגראן
Tenes	חנס

VI

ה ק ד מ ה

התפרצותן של תנועות דתיות קנאיות, המוראביטים והמייחדים באפריקה הצפונית, מלחמות הצלבנים במערב הים התיכון, ופלישות של שבטים אסיניים, סלג'וקים, תתרים ומונגולים ממרכז אסיה לעבר ארצות המזרח התיכון החל מן המחצית השנייה של המאה ה-11, הביאו למשברים ופורענויות בארצות האסלם. משברים אלו פגעו קשה בקהילות היהודיות בארצות האיסלם, וגרמו לחהליך של ירידה והתמעטות המקורות (מלבד לגבי מצרים, שהתעודות מן הגניזה משלימות במידת מה את הרציפות ההיסטורית), ובמשך כ-200 שנה מסוף המאה ה-12 לסוף המאה ה-14, קהילות ארצות האיסלם נמצאות במצב של שקיעה.

תהליך ההתעוררות וההתחדשות של הקהילות הללו, מתחיל עם בוא גולי קנ"א 1391 מספרד לאלג'יריה. התחדשותן של הקהילות בארץ זו, פותחת פרק חדש בתולדות יהודי אלג'יריה, ותקופה חדשה של התעוררות והתחדשות של הקהילות בארצות האיסלם, שנובעת מצירוף גורמים שונים כגון: הכיבוש העות'מאני של ביזאנטיון בשנת 1453, ועידוד של העות'מאנים להגירת יהודים לתחום שלטונם, דבר שאיפשר את התישבותם של מגורשי רנ"ב (1492) בארצות האימפריה העות'מאנית. בעקבות גירוש רנ"ב מתחדשת גם הקהילה היהודית במארוקו, שכנתה של אלג'יריה. במאורעות אלו יש עדות נוספת לתהליך המופלא הפוקד את עמנו, המתאושש מן המשבר והחורבן, ומשקם את עצמו בהקמת מרכזי תורה ורוח חדשים.

במאה הט"ו המרכזים היהודיים באלג'יריה הם עדיין המרכזים היחידים בארצות האיסלם, שהשאירו לנו מקורות ספרותיים הלכתיים, ורק מסוף המאה הט"ו נותרו לנו מקורות מועטים מקונסטנטינופול. העדרם של מקורות מארצות האיסלם במאות הי"ג והי"ד, ומקורות מקבילים למקורות האלג'יראים במאה הט"ו, מקשים ומגבילים את המחקר. אולם הדבר מבליט את הייחוד והחשיבות של התעוררות המרכזים היהודיים באלג'יריה, והספרות ההלכתית שנחברה בהם. החשוב בין המרכזים הללו היה המרכז באלג'יר, לפיכך הוא מהווה ציר מרכזי בחיבור. מרכז זה הטביע את חותמו על כל קהילות אלג'יריה, אולם יחד עם זאת שמרו מרכזי התורה המשניים כגון: קונסטנטיין, תלמסאן ווהראן על ייחודם ומנהגייהם, ביטוי לכך מצוי בסידורי החפילה והמחזוריים שלהם, השונים מאלו של אלג'יר. גם הקהלים הוותיקים והעדות המרוחקות שמרו על ייחודן, לפיכך על אף הנסיון לכלול את כל קהילות אלג'יריה בחיבור זה, אין לראותן כמקשה

VII

אחת ולא מעטים ההבדלים בין הקהילות השונות.

התקופה

החיבור פותח למעשה בשנת 1391 (במבוא נעשה נסיון לדלות ידיעות הנוגעות לתקופה שבין שנת 1300 בקירוב לשנת 1391), ומסיים בשנת 1830, שנת הכיבוש הצרפתי של אלג'יר. תקופה זו היא ארוכה מאד לגבי חיבור מסוג זה, ומעוררת קשיים בכתיבת החיבור. אולם תקופה זו מהווה יחידה שלמה בתולדות יהודי אלג'יריה, שהדומיננטי בה הוא השפעת המורשת ההלכתית של הריב"ש והרשב"ץ וצאצאיו. תקופה זו מסתיימת בשנת 1830, כאשר מתחיל התהליך של מתן זכויות אזרחיות ליהודי אלג'יריה, שהיה כרוך בפירוק ובווייתור על המסגרת האוטונומית של הקהילה, ולירידה ולמשבר בחיים הרוחניים והדתיים.

המקורות

החיבור עוסק בעיקר בחיים הפנימיים של החברה היהודית, ומכיוון שיהודי אלג'יריה לא כתבו כרוניקות, או רשימות אחרות בעלות ערך כמקור היסטורי ישיר, הספרות ההלכתית רבנית משמשת מקור עיקרי לחיבור. המקורות הלא-יהודיים עוסקים בעיקר במאבקים ובמלחמות בין שבטים, שושלות ושליטים באלג'יריה, ומלבד בתחום המסחר הם כמעט ואינם מזכירים את היהודים, שהיו מיעוט קטן, שבדרך כלל לא נטל חלק בתככים ובמאבקים המדיניים. לפיכך הם אינם יכולים לתרום לידיעותינו על החיים הפנימיים של הקהילות היהודיות. במקורותינו קיימת בעייה של חוסר רציפות מלאה לגבי כל התקופה, הדבר אמור במיוחד לגבי המאות ה"ז והי"ז שבהן מקורותינו הינם דלים. עובדה זו יוצרת חוסר יחס מתאים בחומר לגבי התקופות השונות. בעיית חוסר היחס המתאים קיימת גם לגבי עניינים ונושאים, אשר אינם מוזכרים במידה שווה במקורות, ולא אחת עניינים חשובים ביותר, מוזכרים או נרמזים פעם או פעמיים לכל אורך התקופה. עובדה זו אסור שתביא לאי-הזכרת העניין בשל חוסר הוודאות, שכן בעתיד יכולות להימצא מקבילות או השלמות שיצטרפו למקורות המעטים. ואילו השמטת ידיעות ומסקנות הנובעות ממקור יחיד, עלולה להביא להשכחה ולאבדן הידיעות, לכן מצאתי לנכון להזכיר גם עניין המוזכר פעם או פעמיים במקורות, ומציון המקורות יש ללמוד על הזהירות בה יש לגשת להסקת המסקנות. בעיה נוספת הקשורה במקורותינו וצריכה עיון מדוקדק, היא העובדה, ששמו ומקומו של השואל, מוזכרים בדרך כלל רק בראש

VIII

שאלה ראשונה של קבוצת שאלות, ובשאלות שלאחריה מצוין רק: "ועוד שאלת...". כגון: תשב"ץ א: סז-עב; ב: כח-נב, ובסוף הקבוצה באה חתימת המשיב, או צורת סיום אחרת. בדרך כלל מקובל לראות בשאלות הללו המשך לשאלה הראשונה, וכמקור היסטורי, הן מיצגות את מקומו של השואל, המוזכר בראש השאלה הראשונה בקבוצה. בהנחה זו יש להשתמש בזהירות ולראותה נכונה, כל זמן שלא התברר מתוך מקורות מקבילים, שייתכן ובמספר מקרים, הסדר המקובל שונה על ידי העורך או המביא לבית הדפוס.

פרקי החיבור

החובה לסיים את כתיבת החיבור תוך תקופה מוגבלת מביאה בהכרח גם להגבלת היקפו. לפיכך לא ניתן היה במסגרת חיבור זה לכלול ולהקיף את כל הנושאים הקשורים בחברה היהודית בתקופה הנידונה, אלא היה צורך להצטמצם לנושאים המרכזיים המשקפים את החברה היהודית, והם מהווים את פרקי החיבור. לעומת זאת נושאים אחרים, שגם עליהם יש חומר במקורות, יבואו לידי ביטוי בעתיד, בחיבור מקיף שיתבסס על חיבור זה.

אולם למרות המגבלות, ישנם נושאים שהם הכרחיים להבנת הרקע כגון: תולדותיה של אלג'יריה, או החיים הכלכליים של יהודי אלג'יריה. לכך בעצת המנחה פרופ' ח"ז הירשברג, בחרתי לכתוב סקירות על הנושאים הללו, המהוות חלק מן המבוא. לגבי החיים הכלכליים יש לציין שבנושא זה מצוי חומר רב בארכיונים מסחריים במרסייל, גינואה, ליוורנו ואמשטרדם, ולצורך המחקר יש לבדוק את התעודות הללו. ויש בנושא זה כדי לפרנס חיבור עצמאי. גם בגוף העבודה ישנם נושאים הראויים למחקר מעמיק נוסף, כגון: הזרמים הרוחניים באלג'יריה, חיבורי הפרשנות לפקרא, הפיוט ועוד. הנני מקווה שחיבורי יהווה פתח למחקר נוסף, אליו יצטרפו חברים שותפים במגמה ללמוד ולדעת יותר על המרכזים היהודיים באפריקה הצפונית.